

Liturgia online – <http://www.liturgia.hu>

Szerző Guzsik Tamás

Cím A pálos rend "születési anyakönyvi kivonata". Az 1263-as kolostor-összeírás topográfiai és építészeti érdekességei

Megjelenés Architectura Hungariae 2 (2000) 1. sz.

Tárgyszavak pálosok, egyháztörténet, építészettörténet

AH 2 (2000) 1

dr.Guzsik Tamás:

A pálos rend "születési anyakönyvi kivonata"

(Az 1263-as kolostor-összeírás topográfiai és építészeti érdekességei)

Középkori eredetű szerzetesrendeknél nem ritka, hogy az alapítás körülményei és ideje pontosan nem meghatározhatók, a hagyományok homályából az utókor kegyes emlékezete jelöli ki az alapító személyét, az alapítás helyét és idejét. A magyar alapítású pálos rend névadó szentjének (Remete Sz. Pál, III-IV. századi thébai remete) természetesen semmi köze nincs a rendalapításhoz, a rend létrejötte után választották védőszentül. De a rendtörténeti szakirodalomban alapítóként megjelölt Özséb esztergomi kanonok (+1270) is csak egyike volt azoknak, akik a XIII. század folyamán remete-közösségeket hoztak létre Magyarországon. Ő maga 1245 körül a pilisi remetét gyűjtötte össze a mai Kesztölc község határában lévő barlangokban, s szabályozta életüket. Kapcsolatba lépett más egyházmegyék remeteségeivel, azok vezetőivel. Biztos tudomása volt a Veszprémi egyházmegyében lévő telepekről s a Pécs melletti, 1225 körül Bertalan püspök által létesített jakabhegyi közösségről is. Saját közössége számára ezeknek a szabályzatát, a "*Patacsi regulát*" vette át 1252-ben. Rendalapítási szándékát jelzi az 1256-os esztergomi zsinat dokumentuma, melyet "*Eusebius prior provincialis Ord. S. Pauli primi Eremitae*" néven írt alá. Az önálló rend létrejöttének nem kedvezett, hogy éppen 1256-ban IV.Sándor pápa (1254-1261) a különböző helyeken és szabályok szerint élő remetét "*Ágostonos remeték rendje*" néven egyesítette. Az önálló szerzetesrenddé nyilvánítás ezért késett, s Özséb név-választása sem vált általánosan elfogadottá. Még 1308-ban is, amikor Gentilis bíboros engedélyezi a terjeszkedést, az új kolostorok alapítását, "*Eremitae S. Crucis*"-nak nevezi őket. XXII.János pápa (1316-1334) a magyar püspökökhöz írt levelében "*fratres S. Pauli primi Eremitae, alias dicti de S. Cruce in Eremo*"-t említ. A végleges pápai megerősítés csak 1376-ban következett be, amikor V. Orbán pápa (1362-1370) ratifikálta és approbálta a rendet. A kezdeti renddé szerveződési törekvések során született 1263-ban a veszprémi egyházmegyében a remeteségek összeírása, mely - némi túlzással - az alakuló rend első "anyakönyvi bejegyzésének" is tekinthető.

Özséb, vagy megbízottjai 1262-63-ban Rómában jártak és kísérletet tettek a rend elfogadtatására. IV. Orbán pápa (1261-1264) a döntés előfeltételeként

egyházlátogatást írt elő annak megállapítására, hogy a már meglévő remeteközösségek alkalmasak-e (anyagilag, szellemileg) Sz. Ágoston regulájának átvételére, megtartására. Az egyházlátogatást a veszprémi püspöknek kellett elvégeznie. Ez a megbízás már önmagában is bizonyos jogi rendezetlenséget enged sejteni. Az 1263-as összeírásban is szerepel a korábbi gyakorlat szentesítése, mely szerint minden eremitoriumnak 2-2 képviselőt kellett küldeni az egyházmegyei zsinatokra. Ilyen előírás ill. gyakorlat szerint vett részt Özséb 1256-ban az esztergomi zsinaton - ugyanis ekkor már nem volt esztergomi kanonok. Ez viszont azt jelenti, hogy Özséb első kolostora az esztergomi egyházmegyében feküdt. A Keszölc határában lévő barlangok, valamint a mai Klastrompusztán feltárt első kolostor a Pilis-nyereg nyugati oldalán található (a középkorban a Pilis-nyereg megyei és egyházmegyei határ is volt). Ennek a látszólag lényegtelen ténynek a további vizsgálatban nagy jelentősége van. Ugyanis az 1263-as összeírás csak a veszprémi egyházmegyében történt, holott Özséb kolostora az esztergomi, az Özséb által biztosan ismert patacsi (Pécs-Jakabhegy) kolostor pedig a pécsi egyházmegyében feküdt. Bár Pál veszprémi püspök 1263-ban, az összeírás idején országos méltóságot is viselt, vizitációs jegyzőkönyve kihangsúlyozza, hogy megbízását csak "*in nostra diocesi*", tehát saját egyházmegyéjében gyakorolta. Ez jogos kérdéseket vet fel: 1. Ha Özséb rendalapítási kérelmére a pápa a már működő kolostorok életét kívánta felülvizsgálatni, akkor ez miért csak egy egyházmegyében történt? 2. Miért a veszprémi püspök vált illetékesé a felülvizsgálatra, ha a kérelmező Özséb kolostora az esztergomi egyházmegyében volt? A két kérdésre adható és elfogadható válasz az lehet, hogy a pilisi és a mecseki "szórvány" között a veszprémi egyházmegyében jóval több (7 vagy 8) remeteközösség működése volt ismert - és egyházzójogilag rendezetlen. Így Özséb az általa elképzelt "provinciába" (rendtartományba) Pécs-Jakabhegy és Pilis mellett a többi dunántúli kolostort is integrálni akarta. Az összeírási okmányoknak a rend- és kultúrtörténeti vonatkozásokon túl építészettörténeti jelentősége is van: az összeírásban szereplő kolostorok nagyobb részét a szakirodalom eltűntnek ill. nem lokalizálhatónak nyilvánította. Sőt a szerzők még abban sem értenek egyet, hogy hány kolostor szerepel a listán (eltérő értelmezések alapján 7 és 9 egyaránt lehet). A vizitáció lefolyásának, a kolostorok felsorolásának és topográfiai rendjének elemzése pontosíthatja a kolostorok számát, s legalább a lokalizálás szintjén ismertté teheti őket. Az elméleti vizsgálat alapját az jelentette, hogy az összeírás valamennyi átiratában azonos sorrendben szerepelnek a kolostorok, tehát ez a sorrend megegyezhet az eredeti látogatási sorrenddel. A felsorolásban különösebb szabályosság nincs, ellenben nagyjából topográfiai egymásutániség figyelhető meg. Így azt kell feltételezni, hogy ez a sorrend megfelel a tényleges látogatás útvonalának. E feltételezésből kiindulva próbáltuk meg 1977-1981 között (Fehérváry Rudolf kollégámmal) magának a vizitációnak a rekonstruálását. Ez egyben adalékokkal, bizonyítékokkal is szolgált az egyes kolostorok - sokat vitatott - lokalizálásához, s részben Veszprém, Zala és Somogy megyék középkori útviszonyaihoz.

Maga a kritikus szövegrész Gyöngyösi Gergely pálos szerzetes 1520-1526 között írt rendtörténeti összefoglalója (*Vitae Fratrum Ordinis Heremitarum Sancti Pauli Primi Heremiteae*, cap.X.) szerint: "Paulus episcopus Wesprimiensis...fratres heremiteae diversorum locorum nostrae dioecesis...numerum locorum, quae inhabitant, augmentare non possunt. Quorum nomina haec sunt: *Insula Pilup Sanctae Helenae, Kewkwth Sanctae Mariae Magdalena, Bohon Sancti Jacobi, Idegysyt Beatae Elisabeth, Bodochun Sancti Emerici, Insula prope Ewrmenyas, Elek Sanctae Mariae Magdalena, Zakach Sancti Dominici*." Ugyanez a Római Oklevéltárban közölt átirat szerint: "Numerum locorum, quae inhabitant, augmentare non possunt, quorum hec sunt nomina: *insula Pilis Sancte Helene, Kókút, sancte Marie Magdalene, Bokony sancti Jacobi, Idegzud beate Elisabethe, Patach (!) sancti Emerici, insula Elek prope Ermenyenes sancte Marie Magdalene, Zakacs sancti Dominici*". Eggerernél (Fragmen Panis Corvi...Viennae, 1663., 79.p.) pedig így olvasható: "*Insula Pilup S.Helena, Keökuth S.M.Magdalena, Bakony S.Jacobi, Idegsith B.Elizabeth, Bodochun S.Emerici, Insula prope Eörményes, Elek S.Mariae Magdalena, Szakcsi, S.Dominici*." A felsorolásból kitűnik, hogy számszerű eltérés csak az utolsó két (vagy négy) névben, annak értelmezéséből adódik. A korábbi szakirodalomban "ismeretlen helyű"-nek feltüntetett kolostorokat a középkori útviszonyok ismeretében, valamint az összeírás során a püspök számára biztonságos "bázis-pontok" (Veszprém, Tapolcai főesperesség, esetleg Sümeg, Szentgrót) figyelembe vételével viszonylag nagy biztonsággal sikerült lokalizálni. Sajnos értékelhető építészeti maradvány csak kevés helyen található. Az alap-feltételezés, hogy a kolostorokat a haladás sorrendjében írták össze, s a végleges szöveg (és minden átirata) megfelel ennek az eredeti sorrendnek, a helyszíni bejárások alapján is igazolódott. De a középkori úthálózatra vetített távolság-kimutatás sem mond ellent: Esztergom - (Szentkereszt) - Insula Pilup (Pomáz): 25 km, Insula Pilup (Székesfehérvár: 82 km, - Veszprém: 126 km) - Veszprém - Tapolca: 45 km, Veszprém - Kókút (Salföld): 60 km, Kókút - (Tapolca) - Szentjakab (Sáska): 25 km, Szentjakab - Idegsit (Nagyvázsony-Tálod): 36 km, Szentjakab - (Tapolca - Sümeg - Szentgrót) - Elek (Kehida-Barátság): 60 km, Elek - Örményes (Kehida): 5 km, Elek - Szakácsi (Nagy-szakácsi): 58 km, Szakácsi - (Tapolca) - Veszprém: 103 km. Az adott korban természetes követelmény volt, hogy az egyes állomások megfeleljenek az "egynapi járóföld" (lőháton vagy lovas fogattal megtett út) távolságnak. A feltételezett, és az egyházigazgatási központokat figyelembe vevő megállók és pihenők megfelelnek ennek a követelménynek.

A látogatás ill. összeírás első állomása a szakirodalomban máig sokat vitatott *Insula Pilup*. A gondot az jelenti, hogy a későbbiekben ilyen néven nem szerepel kolostor, az 1263-as összeíráson kívül csak 1291-ben egy felsorolásban említi Gyöngyösi idézett rendtörténete. Itt Benedek veszprémi püspök sorolja fel a pilisi kolostorokat: "Item nomina locorum sunt haec: *in Pilisio ecclesiae S.Crucis, S.Ladislai in Kekes, Insula Pilup etc*." Ez azért fontos, mert a XIII. század végén még Özséb Szentkereszt kolostora (Kesztölc-Klastrompuszta) és Insula Pilup együtt, külön remeteségként szerepel. A pálos rend okleveles forrásanyagát feldolgozó MTA

kiadványban (Documenta artis paulinorum, I-III. Bp. 1975-1978) Hervay Ferenc Insula Pilup-ot és Szentkeresztet azonos kolostornak tekinti a titulus rokonítása alapján (Sz. Ilona - Sz. Kereszt). Az eddig elmondottak alapján belátható, hogy ez a feltételezés nem helytálló: Ha Szentkereszt (= Insula Pilup) az esztergomi egyházmegyében feküdt, akkor hogyan szerepelhet Pál püspök veszprémi egyházmegyei összeírásában, ha pedig a veszprémi egyházmegyében volt, akkor Özséb miért az esztergomi zsinaton képviselte? Emellett az idézett 1291-es összeírás egyértelműen két különböző kolostorként említi. Már az 1980 körül végzett lokaizálási kísérletünk során felmerült lehetséges helyszínként a Pomáz-Nagykovácsi pusztán közelében emelkedő kisebb domb, rajta épületmaradványokkal. Az 1997-1998-ban Dr. Laszlovszky László vezetésével végzett régészeti feltárás során Ásztai Bálint és Szabó Beatrix építész-hallgatók elkészítették a terület ásatási anyagának felmérését és elvi rekonstrukcióját. Feldolgozásuk nyomán közelebb kerültünk Insula Pilup lokalizálásához. A romterület feltétele-sen azonosítható egy kisméretű, XIII. századi kolostorhellyel. Magja egy kisméretű, félkörös apsziszáródású templom volt (egy korábbi, parochiális egyház), mely köré három oldalról a szállásépületek települtek. Az itt feltárt, XIV. századi üveghuta viszont már arra mutat, hogy ekkor már nem a pálosok birtokolták, hanem a közeli ciszterci monostor majorsága lett.

(Ábra: Insula Pilup alaprajza és rekonstrukciója)

A Pomáz határában feltárt, Insula Piluppal azonosítható kolostorhely alaprajza és elvi

rekonstrukciója (Ásztai Bálint és Szabó Beatrix munkája)

Szinte magától adódik, hogy a vizitációt Pál püspök Esztergom környékén, ill. Özséb szentkereszt kolostoránál kezdte. Nincs adat arról, hogy maga járt volna Rómában, így az összeírásra vonatkozó pápai megbízást vagy egyházmegyei székhelyén, vagy a királyi és egyházi központban, Esztergomban kaphatta meg. Utóbbi mellett szól, hogy a püspök éppen 1263-tól töltött be közjogi méltóságot (királynéi kancellár), valamint az, hogy a rendalapítást kérelmező Özséb első kolostora is Esztergom szomszédságában állt. A vizitáció így kezdődött a közeli Insula Pilup kolostoránál. A további remeteségek viszont már ténylegesen a történeti Veszprém és Zala megyékben találhatóak, részben a püspöki székhely, részben a tapolcai fő-esperesség környezetében. Így a püspök a napi kolostorlátogatások után egyszerűen visszatérhetett a biztonságot nyújtó igazgatási központokba.

Az összeírási sorrendben következő *Kőkút* (Köveskút) a vizsgálatunk szempontjából problémamentes. A mai Salföld község határában álló későgótikus kolostorrom régészeti fel-tárása során a mai templom hajójában előkerült a korai, egyhajós, félkörös apsziszáródású kis templom, mely a XIII. remetesség központja volt. A kolostorról kevés adat ismert: az 1263-as összeírást követően 1307-ből tudunk egy birtokadományról. A köznemesi alapításra is csak következtetni lehet a "Kőkúti Saul-fia Turul" említéséből. 1475-ben már a pálosok nem laktak, a helyüket obszerváns ferencesek foglalták el. Ezért Gyöngyösi Gergely rendtörténete nem is említi. Mindazonáltal nem kizárt, hogy a XV. század végi késő-gótikus átépítés a tervezett pálos visszatelepülés reményében történt: az épület részletei az egykorú

nagyvázsonyi pálos kolostor szerkezet- és formaalakításával mutatnak rokonságot. A XIII. századi állapotból csak a kis templom alapfalai ismertek, a szállás-épületről semmilyen adat nincs.

(Ábra: Köveskút, alaprajz)

A kőkúti kolostor későgótikus állapotának alaprajza (Sch. Pusztai I. felmérése).

Kőkút látogatása után logikusan következnek Badacsony vizitációja, a két helyszín közötti távolság légvonalban 5-6 km. A gyakorlatban nem ez történt. Feltehetően a középkori eredetű Tapolca-Zánka közötti útnak csak Zánkánál volt kijrta a Balaton-partra, az ott haladó "Via magna Vasarusvth dicta" vonalára. A mai térképeken létezik ugyan Salföld és Badacsony-tomaj között út (Tóti és Ábrahámhegy között), de ennek léte a középkorban nem igazolható. A többi látogatási célpontnál is valószínűbbnek tűnik, hogy egy-egy remeteségből a püspök (vagy megbízottja) mindig visszatért Veszprémbe vagy Tapolcára. Ez mutatkozik a következő kolostor, *Szentjakab* (Sáska, Bakonyszentjakab) esetén is. Talán a bakonyszentjakabi kolostor lehetett a remeték birtokában olyan szálláshely, mely egy vizitációt végző püspök fogadására méltó és alkalmas volt. Legegyszerűbben Tapolcáról Sáska község érintésével érhető el. A nagy kiterjedésű kolostor alapfalai ma csak sejthetők az aljnövényzetben, csupán az egykori szentélytorony Dny-i sarokfala magasodik fel kb. 2-3 méterre. A múlt században a romoknál megfordult Rómer Flóris még látta és lerajzolta a templom akkor 7-8 m magasán álló szentélytoronyát és a kolostor teljes alaprajzát (Rómer, Jegyzetkönyv, I., 5-7.pp.), de Ádám Iván 1888-ban készült leírása is ezt az állapotot jelzi. A romokat látva s a XIX. században még álló részleteket értékelve nehéz elfogadni Pál püspök vizitációjának a végkövetkeztetését, mely szerint a remeték anyagi feltételei nem biztosítottak ahhoz, hogy az ágostoni regula szerint éljenek. De ez a kétely fordítva is igaz: egy kialakuló, éppen renddé szerveződő remete-közösség hogyan hozhatott létre már a kezdetekkor ilyen méretű és igényességű épületet? Mert Szentjakab mind kiterjedésében, mind építészeti kvalitása alapján messze túllép az adott kor "szükségleti" építészetének a színvonalán. Korábbi kutatóknál (Benger, Rupp) felmerül az 1218-as alapítás, némi topográfiai zavarral tetézve: "*Abb. S.Jacobi de Ziliz*" vagy "*Abb.S. Jacobi de Simigh*" elnevezések egyértelműen az 1061-ben alapított zselicszentjakabi apátságra vonatkoznak de a névrontás (Simigh = Somogy, de = Sümeg) alapot teremthet egy Sümeg-környéki Sz. Jakab kolostor feltételezésére is. Más források (Thúróczy, Péterffy) pedig egy hasonló nevű ciszterci monostort említene, "*degunt ad S.Jacobi ecclesiam Cisterciensis*" megjelöléssel, bár azt egyértelműen "*de insula Danubii*"-nek tartják. Mindenesetre a rajzokon szereplő bakonyszentjakabi szentélytoronyos megoldás építészetiileg is azt sugallja, hogy ezt az épületet nem a remeték hozták létre, hanem egy már meglévő, korábbi és ismeretlen eredetű kolostort vettek át és használták az 1263-as összeírás idején. Maga a szentélytorony nem jellemző a magyar romanikában, de éppen Veszprém megyében néhány parochiális templomon fellelhető, s néhány korai pálos templomon is elképzelhető (Taliándörög, Káptalantóti-Bács, Mindszentkalla-Veléte, Sáska-Dabas,

ill. Badacsony, Vállus-Szentmiklós-kút, Somogy megyé-ben Gamás-Vetahida, stb.). Bakonyszentjakab is köznemesi alapítású volt, az alapító Rátót nembeli Keszi (Gyulakeszi) családról egy 1307-es oklevélből értesülünk. A kolostor a középkor folyamán végig működött, csak 1563 körül néptelenedett el. A környező falvakban számos hagyomány őrzi az egykori pálos kolostor emlékét - még a jelenlegi tanulmányunkban szereplő Pál püspökről is szól tavaszköszöntő rigmus. A múlt századi leírások és rajzok, valamint a helyszíni felmérések alapján az épület rekonstrukcióját el lehetett készíteni.

(Ábra: Bakonyszentjakab alaprajza és tömegvázlata)

A bakonyszentjakabi pálos kolostor alaprajza és elvi rekonstrukciója (szerző munkája).

Pál püspök útjának - topográfiai szempontból - legkritikusabb állomása az összeírás következő helyneve: *Idegsyt, Beatae Elisabeth*. A rendtörténeti irodalom meg sem kísérelte a lokalizálást, mert mindössze ez az egyetlen említése ismert. Helyére, esetleges más néven történt újraalapításáról csak feltételezéseink lehetnek. Sáska ill. Bakonyszentjakab környékén a helyi hagyomány egy "kiskolostorról" tud. Mint a helybeliekkel közösen tartott helyszíni bejárásokon kiderült, az egykori Dabas község templomromját ill. magát az eltűnt falut tartották a helybeliek "kiskolostornak". Ennek a hagyománynak történeti folytonossága nincs: 1771-ben a pápai pálosok az egykori szentjakabi kolostor birtokainak az ügyében helybeli lakosokat hallgattak meg. Ezekben szó esik a "Dobosi fundusról", de említés sem történik a "kiskolostor-ról". Ekkor tehát nincs néphagyomány! A mai hagyomány eredete viszont kimutatható a szakirodalom egyszerű tévedésében: még topográfiai szakíróink legjelesebbjei is gyakran keverték össze a dabasi templomromot és a szentjakabi kolostor nyomait (Békefi, Gerecze, Genthon). Más irányú feltételezéseknek adhat tápot a titulus és a birtokviszonyok vizsgálata. Idegsyt titulusa Sz. Erzsébet - használata ritka a megyében (Gyenesdiás-Falud, Mihályfa-Szent-erzsébet), s egyike sem hozható kapcsolatba a keresett hellyel. A pálosok *tálodi* (Pula mellett) kolostora viszont Sz. Erzsébet viseli. Erről annyit tudunk, hogy még 1324 előtt keletkezett, mert 1324-ben a Rátót nb. Keszi (Kesei) Lőrinc és László a kolostornak adta Tálod falut, melyről a kolostor - ettől kezdve - neveztetett. Kegyura tehát ugyanaz a Rátóti Keszi család, mely Szentjakabnak is donátora volt (1307-ben). Tálod tehát csak 1324-ben vált a kolostor névadójává (*claustrum de Thalad*), korábbi elnevezése nem ismert ill. nem azonosítható. Ezek alapján vetődött fel az a lehetőség, hogy az 1263-ban összeírt *Idegsyt* kolostor az 1324-es újraalapításkor kapta a *Tálod* nevet. A helynév feloldása sem mond ellent ennek: *Idegsyt* leggyakoribb etimológiai feloldása "Hidegség", "Hidegkút", esetleg "Hideg-zug" vagy "Hideg-séd". A tálodi kolostortól nem messze folyik ma is a Vázsonyi Séd patak. A tálodi kolostor-romok, az egyenes szentélyzárású templom és a körablakos nyugati homlokzat is inkább valla-nak XIII. századi, mint későbbi építésre. E valószínű lokalizálás mellett vizsgálat alá kell venni a mai *Várvölgy* (korábban *Zsid*) falu környékét is. A helységnevében ugyanis szintén a "séd" (-syth, zsid) összetételt sejtjük. Vállus és Várvölgy községek között félúton, az erdőben szintén van egy pálos kolostorhely (alapfalai

felismerhetők). Ennek adata csak 1429-től ismert, az elrendezés alapján viszont inkább XIII. századi eredetűnek tartjuk. Itt ellentmondást csak az jelent, hogy a vállusi kolostor titulusa Sz.Miklós volt.

(Ábra: A tálodi kolostor alaprajza és homlokzata)

Az Idegysyth-tel feltételesen azonosított tálodi kolostor alaprajza és nyugati homlokzata (szerző felmérése ill. Sedlmayr János rekonstrukciója).

Badacsony, a vizitáció következő állomása a topográfiai kutatás szempontjából teljesen egyértelmű. A jelek szerint itt szegényesebb, talán részben fából épült kolostor és kisméretű templom fogadta a püspököt. Története alig ismert. Az 1263-as összeírás után még 1313-ban említik, hogy "*fratres heremitae habitabant in claustro Beati Emerici de latere montis Bodochun*", utána azonban semmilyen adata nem ismert. 1851-ben Szeremley Miklós még kivehető romjait látta, 1888-ban Ádám Iván azonban már csak a - ma is élő - helynevek (Rózsakő, Klastromkút) alapján tudott tájékozódni, s a még kivehető részletekről leírást készíteni. Ezek szerint Badacsony temploma - Szentjakabhoz hasonlóan - egyhajós, félkörös szentélyű, szentélytornyos, kisméretű épület volt. Kolostora északról csatlakozott, részben talán fából épült. Az 1977-es helyszíni bejárásakor már csak a romok teljes megsemmisülését állapíthattuk meg. Az alig kivehető terepalakulatokból az alaprajzot lehet hozzávetőlegesen rekonstruálni.

(Ábra: Badacsony, alaprajz)

A badacsonyi kolostor feltételezett alaprajzi dispoziója.

A felsorolásban következő két helynév, *Elek* és *Örményes* a vizitáció legkritikusabbán értékelhető része. A vonatkozó feljegyzés Gyöngyösi szerint: *Insula prope Ewrményes, Elek Sanctae Mariae Magdalena*, ill a római oklevéltár anyaga szerint: *insula Elek prope Ermenyes sancte Marie Magdalene*. Elek és Örményes a történelem során külön-külön létező kolostorok voltak. A nehézséget a szokatlan fogalmazás jelenti: az 1263-as összeírásakor már mindkét kolostor létezett-e, vagy csak Elek leírásában, értelmezésében használták Örményes nevét - utóbbi szokatlanul bonyolult körülírás. Elek egyetlen későbbi említésekor (1378) egy-értelműen "Elek" ill. "Elek-Zygethe" élő helynévként szerepel, külön értelmezés nélkül. Korábban láttuk, hogy az "insula" nem feltétlen folyón vagy árterületen lévő kiemelkedést jelent, hanem kisebb dombvonulatra is alkalmazták (pl. *Insula Pilup*). Így esetünkben jelentheti az Örményes település melletti dombvonulatot, melyen a kolostor feküdt, de jelentheti a Zala folyó egykori szigetét is, amelyen viszont az eleki kolostor állt. Utóbbi esetben a sziget Örményeshez való viszonyítása indokolatlan, közelebbi települések (Kallósd, Kehida, Csány) ekkor már léteztek. Az is föltűnő, hogy - ellentétben az összeírásban szereplő többi kolostorral - Örményesnél nem adják meg a titulust (Örményes "Boldogasszony" titulusa csak 1378-tól ismert). Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy valamilyen okból az összeírásban érintett remetéknek valamilyen érdekük fűződött ahhoz, hogy a kolostorok listáján Örményes is szerepeljen. Ilyen érdek lehetett, hogy az összeírás idején már Örményesen is éltek remeték, de még nem volt templomuk és állandó szállásházuk. Ugyanis a vizitáció végeredményeként a püspök megtiltotta új telepek alapítását, sőt

kifejezetten excommunicatiót helyezett kilátásba az új alapítóknak és lakóknak: *"Qui vero in aliis locis quam in predictis in nostra diocesi sub habitu predictorum fratrum inventi fuerint, excommunicationis sententie ex nunc volumus subiiracere."* Elekről a későbbiekben csak egy alkalommal, 1378-ban esik szó. Ekkor a már el-néptelenedett kolostort az örményesi perjel elcserélte egy Csány (Zalacsány) határában lévő birtokra. Ez jelzi, hogy az örményesi monostor már ezt megelőzően létezett, sőt Elek a fennhatósága alá tartozott. Ebből következtetünk arra, hogy az 1263-as összeírásakor a tényleges kolostor Eleken volt, s ennek valamilyen gazdasági fiókintézménye lehetett Örményes. A kedvezőbb tájenergiai adottságok miatt idővel ez a szerep felcserélődött, az árvíztől rendszeresen fenyegetett eleki remeték átköltöztek a dombon lévő, biztonságosabb szálláshelyre. Az 1978-ban végzett helyszíni bejárás tapasztalata ezt látszik igazolni. Az eltűntnek hitt eleki kolostor lokalizálásánál az egyetlen támpontot az nyújtotta, hogy az említett birtokok a mai Kehida-Kustány-Kallósd-Zalacsány körzetben feküdtek. Kehida mellett, a Zala folyó partjánál ma is létezik egy *Barátság-sziget* nevű, néhány házból álló kis település. A helyben lakó idős emberek tudatában máig (az áttelepülés után 600 évvel!) él a történet, hogy "a barátok iskoláját mindíg elöntötte a víz, ezért elköltöztek a hegybe", sőt a "barátok iskolájának" a pontos helyét is tudták. A Zala árterén ma is látható egy kisebb domborulat, a folyószabályozás előtt ez egy kis sziget volt. A területen végzett helyszínelés során sikerült nagyobb mennyiségű téglá- és cseréptöredéket gyűjteni. A terület már hosszú ideje mezőgazdasági művelés alatt áll, így az egykori épületnek még a dispozióját sem lehet már megállapítani. Örményesen más okból, de hasonló végeredménnyel zárult a helyszíni vizsgálat. A ma is meglévő, néhány házból álló Örményes hegyköz-ségben a XX. századig álltak az egykori kolostor romjai. Helyi hagyomány szerint a Kehidán gyakran tartózkodó Deák Ferenc szívesen pihent az örményesi torony (!) tövében. A község idős lakói kérdéseinkre elmondták, hogy a házaik építésekor maguk termelték ki a hatalmas faragott köveket a kolostorépület alapfalaiból. Történetük igazolására több mai házban mutat-tak középkori faragású kváderköveket, sőt az egyik disznóól falában egy mérműves ablak könyöklő-részüjének egy fél-darabja is felismerhető. A kolostorhely jelenleg legelő, a szabálytalanul elhelyezkedő gödrök, mélyedések az egykori kő-kitermelés maradványai. A közelben viszont ma is jól kivehető az egykori halastó (halfogó medence) helye. A kolostor újkori össze-írásakor, 1717-ben sem érthették pontosan Elek és Örményes kialakulásának bizonytalanságait, ezért már akkor felvetették Örményessel kapcsolatban az újraalapítás lehetőségét: *"Monasterium Örvényes, ad Balaton, supra Kehida, iuxta fluvium Szala, in comitatu Szala-diensi fundatum fuit in honorem S.Mariae Magdalенаe...postea dicatum honori B.M.V., 1266..."* (Acta Paulinorum, 457,6.).

Az összeírás utolsó állomása, *Szakácsi* (Somogy megye, Nagyszakácsi) sajnos minden szempontból "problémamentes". A szakácsi nemesek által alapított remete-telep az alapító közösség falujáról kapta a nevét, a kolostor 1507-ig folyamatosan működött. 1401-ben a falu-ban Mindenszentekről nevezett (parociális) templom is állt, a kolostor titulusa Sz. Domonkos volt. Emiatt néha felbukkan a szakirodalomban itt is egy "duplikációs" lehetőség, melyet még az is erősít, hogy a kolostort időnként

Marcali településhez tartozóként említették. A helyszíni bejárás és a helyi hagyományok alapján egyértelmű, hogy a területen egyetlen, Sz.Domonkos-ról nevezett pálos kolostor állt, a mai "Barátok-dűlőben". A jelzett területen jelenleg is van néhány házból álló tanya, s lakói tudnak az itt egykor létezett kolostorról. Pontos helyét azonban nem ismerik, s ezt a helyszíni bejárással sem sikerült pontosítani. Nehezíti a helyzetet, hogy az egykori kolostor helyén (és téglanyagából) épült fel a XVIII. században a Véssey-uradalom épületegyüttese, melyet azóta szintén lebontottak. Emiatt az esetleges téglatörmelék vagy más kultúrréteg sem vezetett nyomra.

Szakácsi a vizitáció utolsó állomása volt, azonban itt további kérdés merül fel: a látoga-táskor csak ez az egyetlen remeteség létezett-e Somogyban, vagy csak a püspöknek erről az egyről volt tudomása? A következő időszakban Somogy megye a pálosok egyik legsűrűbben lakott területe volt, a XIV. században további hét kolostor létezett itt. Az alapítások ideje - egy kivétellel (Szerdahely, 1335) - csak "ante quem" datálható. *Kisbaté* és *Wetahida* esetén jogos gyanú van egy XIII. századi alapításra. *Wetahidán* (Gamás-Vityapuszta) a terepalakulatokból kikövetkeztethető alaprajz megerősíti ezt a feltételezést. Szinte azonosan bizonytalan a helyzet a Zala megyei, már említett *Szentmiklós-kút* (Vállus és Vár völgy-Zsid között), ahol a kivehető alaprajzi rendszer szintén a XIII. századi eredetre mutat, s lehetőségként fenntartjuk annak le-hetőségét, hogy a XV. századtól ismert kolostor a XIII. századi összeírásban szereplő *Idegst*-tel azonos. Ugyanis a földrajzilag közeli, de bizonyíthatóan XIV. századi alapítású kolostorok méret és térarány tekintetében már más típust képviselnek.

Pál püspök látogatása, az első remeteségek összeírása negatív eredménnyel zárult: a püspök excommunicatio terhe mellett megtiltotta új kolostorok létesítését. Az átiratokban fennmaradt vizitációs okmány egyetlen szava sem utal arra a rejtett gondolatra, mely a tilalom egyetlen reális magyarázataként szolgálhatna: a kezdeti remeteközösségek nem rendelkeztek olyan teológiai felkészültséggel, hogy annak alapján a katolikus egyház szervezett közösségeként működjenek, s ne egy esetleges "rejtett eretnokség" melegágyai legyenek. Már az "alapítás" körülményei és ilyen irányba mutatnak, amikor is egy püspök (Bertalan, Pécs) és egy főegyházmegyei jogszakértő (Özséb, Esztergom környékén) saját ellenőrzése alá vonta össze az általa ismert remetéket. Ezzel a kitéttel az 1263-as vizit negatív végeredménye is jobban érthető: a hatalma és befolyása teljében lévő Pál püspök nem kockáztathatta meg, hogy egy esetleges "látens-eretnokség" csírái felett vállaljon védnökséget - még a saját egyházmegyéjében sem. Így a "status quo" elfogadása, de a további terjedés megakadályozása volt az egyetlen diplomatikus megoldás. Az elzárkózás tényleges oka valószínűleg titok marad, de a következménye is vitatható sikerű volt. A többségében köznemesi alapítású korai kolostorok között rövidesen feltűnnek a királyi alapítások (Pilisszentlászló-Kékes, Pilisszentlélek, 1270-94. ill. 1287), melyeket már 1294-ben kivettek az egyházmegyei fennhatóság alól. Majd a XIV. század elejétől már a főurak és főpapok is kolostoralapítókká váltak, szerte az országban. Így a pálos rend első hivatalos okirata, "*születési anyakönyvi kivonata*" - az eleve kudarcot

sugalló kezdet után - nem vált gátjává annak, hogy alig egy év-század alatt a pálosok Európa egyik legnépesebb és legvirágzóbb szerzetesrendjévé váljanak.

,